

Utrechtse en Flevolandse
plaatsnamen
verklaard

Utrechtse en Flevolandse plaatsnamen verklaard

Reeks Nederlandse plaatsnamen
deel 5

Gerald van Berkel

Schrijver: Gerald van Berkel

Kaart omslag: Balthazar van Berkenrode (1628)

Episc. Vltraiectinvs 'Bisdom Utrecht'

<http://irs.ub.rug.nl/ppn/141202009>

Met dank aan de Afdeling Bijzondere Collecties RUG

ISBN: 9789463182553

© 2017 Gerald van Berkel, Amstelveen

Ten geleide

Voor u ligt *Utrechtse en Flevolandse plaatsnamen verklaard*, het vijfde deel uit de reeks Nederlandse plaatsnamen. Deze reeks is gebaseerd op de in een periode van tien jaar volledig nieuw opgebouwde materiaalverzameling van Nederlandse toponiemen en hun attestaties (oude vermeldingen) in historische bronnen. Inmiddels omvat het corpus meer dan 10.000 toponiemen en circa 35.000 attestaties. De gehanteerde opzet is vergelijkbaar met die van *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (2006) van Gerald van Berkel en Kees Samplonius. Een van de belangrijkste punten van kritiek op dit werk was het gebrek aan uniformiteit in de verklaringen van de twee auteurs. Om tegemoet te komen aan die kritiek heb ik alle lemma's opnieuw geschreven, waardoor een uniform werk van de hand van één auteur ontstond.

Dit vijfde deel combineert de plaatsnamen van twee provincies. Dit is vanuit een praktisch oogpunt gedaan. Flevoland kent te weinig plaatsnamen om als een volwaardig deel van de reeks te kunnen verschijnen en Utrecht is wat aantal namen betreft de minste van de provincies die grenzen aan Flevoland. Een samenvoeging van beide lag hier het meest voor de hand. Er liggen geen politieke overwegingen aan ten grondslag.

De reeks Nederlandse plaatsnamen is ontstaan uit de behoefte om als bijproduct van een lezing in Limburg het plaatsnamenmateriaal van die provincie in boekvorm beschikbaar te stellen. *Limburgse plaatsnamen verklaard* werd daarmee het eerste deel van de reeks provincie-uitgaven. Het is de bedoeling dat, volgend op de reeks, een geheel nieuw woordenboek van plaatsnamen inclusief bronvermeldingen het licht zal zien onder de titel *Nederlandse plaatsnamen verklaard*.

Met veel genoegen heb ik aan de totstandkoming van dit boek gewerkt. Ik dank speciaal mijn vrouw Carolien voor het correctie lezen. Ik hoop dat u als lezer plezier aan de verzamelde informatie zult beleven.

Gerald van Berkel

Amstelveen
Februari 2017

Korte nederzettingsgeschiedenis

De oudst bewoonde locaties in de provincie Utrecht waren gelegen op de hoge stroomruggen en aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug, op de overgang naar de lager gelegen veen- of kleigebieden. De plaatsen kenden een continue en intensieve bewoning vanaf de late IJzertijd (ca. 300 voor Christus).

In de Romeinse tijd vormden Nederrijn, Kromme Rijn en Oude Rijn de hoofdtak van de rivier de Rijn, waarlangs de Romeinen hun verdedigingsgordel aanlegden. Belangrijke steunpunten waren de forten te Vechten, Utrecht en op de Hoge woerd bij De Meern. Na een periode van continuïteit ging de bevolking plotseling sterk achteruit na het midden van de 3e eeuw.

Vanaf het begin van de 6e eeuw nam het aantal nederzettingen weer toe. In de 8e eeuw breekt de bewoning opnieuw tijdelijk af, mogelijk door aanhoudende overstromingen. Ook de daarop volgende Noormanneninvallen hadden een negatieve invloed op de bewoningscontinuïteit op bepaalde plaatsen in Utrecht.

Vanaf de 10e eeuw werden de komgronden langs de Kromme Rijn ontgonnen, een proces dat werd geïntensiveerd na de afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122, waardoor de afwatering van de komgronden kon verbeteren. Na het graven van de Langbroekerwetering werd ook de ontginning van de lager gelegen broeklanden mogelijk. Grootschalige turfwinning rond Veenendaal vond plaats nadat bisschop David van Bourgondië rond 1475 de naar hem genoemde turfvaart had laten aanleggen.

In de Utrechts-Hollandse laagvlakte kwam de ontginning van het veen voor agrarisch gebruik eind 10e eeuw op gang. Graaf en bisschop hadden in de uitgifte van de veenconsessies, *cope* geheten, de regie. Dit *cope* vinden we als grondwoord terug in plaatsnamen als *Benschop*, *Oukoop*, *Heicop* en *Reijerscop*. De ontginning van een *cope* geschiedde volgens een bepaald patroon. Vanuit een ontginningsbasis, meestal een veenriviertje, werden sloten het achterland in gegraven. De uitgegeven stukken land hadden vaak een vaste grootte en vorm, *hoeve* genaamd (*Achthoven* en *Tienhoven*). In de rondom Utrecht in de 11e en 12e eeuw ontgonnen gebieden liggen opvallend veel vernoemingsnamen, zoals *Demmerik*, *Kamerik*, *Portengen* en *Spengen*. Een nieuwe ontginning lag meestal nogal afgelegen, daarom gaf men er in kerkelijke kring graag de naam van een verre stad of ver land aan.

In de tweede helft van de 12e eeuw hadden stormvloedde de landrug tussen de Noordzee en het Almere weggeslagen, waardoor de Zuiderzee ontstond. In de eeuwen daarna breidde de zee zich verder uit door veenafslag. In 1932 werd de Zuiderzee door de afsluitdijk afgesloten van de Noordzee en omgedoopt tot IJsselmeer.

Kort daarvoor werd al de Noordwestpolder, nu Wieringermeerpolder, drooggelegd. In de loop van de 20e eeuw is het IJsselmeer verder ingepolderd: de Noordoostpolder viel droog in 1942, Oostelijk Flevoland in 1957 en Zuidelijk Flevoland in 1968.

Chronologische tabel van plaatsnaamtypen

Sommige plaatsnaamtypen reflecteren de nederzettingsschiedenis. In bijgaande tabel worden enkele chronologische lagen onderscheiden:

Chronologische tabel van plaatsnaamtypen ¹		
Prehistorisch	1a	Een deel der éénstammige waternamen en afleidingen daarvan door middel van suffixen: <i>Eem, IJssel, Rijn</i> en <i>Zoelen</i>
	1b	Mogelijk een deel van oude, niet samengestelde en etymologisch veelal onzekere namen als <i>Houten</i> en <i>Zeist</i>
Vroeg historisch en vroege middeleeuwen t/m 10e eeuw	2a	Voortzetting van de typen 1a en 1b
	2b	Romeinse namen als <i>Utrecht</i>
	2c	Namen met het achtervoegsel <i>-acum</i> of <i>-ikja</i> , zoals <i>Bunnik, Lopik</i> en <i>Odijk</i>
	2d	Namen gevormd met <i>-lo</i> 'licht open bos', zoals <i>Ginkel</i> en <i>Ruwiel</i>
	2e	Waternamen samengesteld met <i>-aa, -beek, -lede</i> en <i>-vliet</i>
	2f	Namen op <i>-ingen</i> : <i>Everdingen</i> en <i>Helsdingen</i>
	2g	Echte nederzettingssamenstellingen met <i>-heem, -dorp, -huizen</i> en <i>-wijk</i>
Tijd van de grote uitbreiding van het woonareaal sinds ca. 1000	3a	Voortzetting van type 2g
	3b	Namen samengesteld met <i>-berg, -haar, -holt/hout, -horst, -laar, -lo, -bos</i>
	3c	Echte ontginningssamenstellingen met <i>-cope, -ho(e)ven</i> en <i>-veen</i>
	3d	Oudere vernoemingsnamen samenhangend met de ontginningen: <i>Demmerik, Hoograven, Kamerik, Kockengen, Kortrijk, Portengen</i> en <i>Spengen</i>
	3f	Namen samenhangend met de bedijking zoals die op <i>-dijk, -kade</i> en <i>-sluis</i>
Postmiddeleeuws	4a	Jongere vernoemingsnamen als <i>Austerlitz, Jaffa, De Krim, Lombok</i> en <i>Spitsbergen</i>
	4b	Recente wijknamen op <i>-kwartier, -park, -poort</i> en <i>-wijk</i>

¹ Voor Utrecht aangepast model, ontleend aan D.P. Blok (1974) Schematisch overzicht van ontstaanstijd en vormingswijze van enige plaatsnamen. In: *Grote Winkler Prins*. Zevende geheel nieuwe druk, Amsterdam / Brussel, deel 18 p. 540-541.

Toponymische grondwoorden

De meeste plaatsnamen zijn samenstellingen en zij bestaan uit twee delen. Het tweede deel is een zogenaamd toponymisch grondwoord dat kenmerkend is voor een bepaalde cultuurperiode en/of streek. Het in kaart brengen van de wijze waarop deze grondwoorden zich in tijd en plaats manifesteren en vaststelling van wetmatigheden die daarbij naar voren komen, vormen een belangrijke bijdrage van de naamkunde aan de studie van de nederzettingsgeschiedenis. Op basis van de plaatsnamen die in dit boek aan de orde komen is een frequentieanalyse gemaakt van de diverse grondwoorden. Het percentage is ten opzichte van het totaal aantal namen. Geselecteerd zijn de grondwoorden met een frequentie die ligt boven 1%. Dat leidt tot de volgende top-17:

#	Grondwoord	Betekenis	Percentage
1	wijk	'hoeve, nederzetting, dorp, stadsdeel'	3,6
2	cope	'gekocht land, veenconsessie, veenontginning'	3,0
3	weerd	'land aan water, riviereiland, door waterlopen omsloten poldergebied'	3,0
4	broek	'moerassig, drassig land'	2,7
5	burg	'versterkte plaats, burcht'	2,7
6	dorp	'hoeve, (dochter)nederzetting'	2,7
7	stein	'stenen gebouw'	2,7
8	berg	'terreinverheffing, heuvel'	2,5
9	veld	'open vlake, ontginningseenheid'	2,5
10	dijk	'waterkering'	2,0
11	veen	'veengebied'	2,0
12	horst	'begroeide hoogte'	1,8
13	kwartier	'onderdeel van een stad, wijk, buurt'	1,6
14	hoeve	'stuk land van een bepaalde grootte'	1,6
15	huizen	'nederzetting'	1,4
16	park	'publieke wandelplaats'	1,4
17	kade	'oeverwal, lage, smalle, aarden dijk'	1,1

Plaatsnamen worden doorgaans verdeeld in twee categorieën, natuurnamen en cultuurnamen. De natuurnamen zeggen iets over aspecten van het natuurlijke landschap, de cultuurnamen refereren aan de stempel die de mens drukte op dat landschap. Het aantal oorspronkelijke natuurnamen in deze tabel (*broek* 'moerassig, drassig land', *berg* 'terreinverheffing, heuvel' en een gedeelte van de namen op *horst* 'begroeide hoogte') is duidelijk in de minderheid. Utrecht is een in hoge mate gecultiveerd gebied en in de grondwoorden komen met name de veenontginningen (*cope* 'gekocht land,

veenconsessie, veenontginning', *hoeve* 'stuk land van een bepaalde grootte' ter aanduiding van het ontginningsperceel, *veen* 'veen-gebied' en *wijk* 'hoeve, nederzetting, dorp') en de waterstaats-inrichting (*dijk* 'waterkering', *kade* 'oeverwal, lage, smalle, aarden dijk') tot uitdrukking. Utrecht lag in een grensgebied tussen Holland en Gelderland en dat verklaart voor een deel de kasteelnamen op *burg* 'versterkte plaats, burcht', *horst* 'begroeide hoogte' en *stein* 'stenen gebouw'. De belangrijkste grondwoorden zijn als apart lemma in het woordenboek opgenomen.

Opbouw van de lemma's

De opbouw van de lemma's van de plaatsnamen is als volgt: De plaatsnaam staat vet, gevolgd door de gemeentenaam tussen haakjes. Alleen voor de namen in Flevoland is de aanduiding FI toegevoegd achter de gemeentenaam. Dan volgt waar mogelijk de uitspraakvariant van de naam. Vervolgens worden in chronologische volgorde de attestaties van de plaatsnaam vermeld en ten slotte volgt een verklaring en eventueel wat beknopte historische informatie. Bovendien zijn nog enkele niet meer in gebruik zijnde plaatsnamen, herkenbaar aan een kruis (+), opgenomen omdat er bij een ander lemma naar wordt verwezen. Plaatsnamen die worden voorafgegaan door een lidwoord of door *Ten* of *Ter* zijn alfabetisch te vinden onder de naam.

Enkele speciale tekens

>	geworden tot
<	ontstaan uit
→	zie dat lemma
†	niet meer in officieel gebruik
*	gereconstrueerde vorm
ð	als de beginklank in ne. <i>that</i>
þ	als de beginklank in ne. <i>thing</i>
b	als de combinatie <i>bv</i>

Bijzondere afkortingen

B	België	ndl.	Nederlands
brab.	Brabants	ne.	Nieuwengels
dial.	dialect	nfri.	Nieuwfries
D	Drenthe	NH	Noord-Holland
Dld	Duitsland	nhd.	Nieuwhoogduits
eng.	Engels	nijsl.	Nieuwijslands
Fl	Flevoland	nnl.	Nieuwnederlands
Fr	Friesland	nno.	Nieuwnoors
fra.	Frans	nzwe.	Nieuwzweeds
Fra	Frankrijk	O	Overijssel
fri.	Fries	oe.	Oudengels
GB	Groot-Britannië	ofra.	Oudfrans
germ.	Germaans	ofri.	Oudfries
Gl	Gelderland	ohd.	Oudhoogduits
got.	Gotisch	oijsl.	Oudijslands
Gr	Groningen	onl.	Oudnederlands
kelt.	Keltisch	ono.	Oudnoors
lat.	Latijn	oostfri.	Oostfries
Lb	Limburg	oostndl.	Oostnederlands
limb.	Limburgs	os.	Oudsaksisch
me.	Middelengels	rom.	Romaans
mlat.	Middeleeuws Latijn	U	Utrecht
mhd.	Middelhoogduits	vnnl.	Vroegnieuw-nederlands
md.	Middelnederduits	westf.	Westfaals
mnl.	Middelnederlands	Zl	Zeeland
NB	Noord-Brabant	ZH	Zuid-Holland
ndd.	Nederduits	zndl.	Zuidnederlands

Toelichting bij enkele termen

<i>ablaut</i>	systematische verandering van de stamklinker
<i>datief</i>	derde naamval, in plaatsnamen met plaatsaanduidende functie
<i>genitief</i>	tweede naamval, vaak ter aanduiding van bezit
<i>Germaans</i>	groep talen die zich van het Indo-Europees onderscheiden door een systematische klankverschuiving van de medeklinkers. Tot deze groep behoren onder andere het Nederlands, Fries, Engels, Duits, IJslands, Noors, Zweeds en Deens
<i>grondwoord</i>	een woord dat we kunnen uitbreiden tot een nieuw woord door er een voor- of achtervoegsel aan toe te voegen of dat we met een ander woord kunnen samenstellen
<i>Indo-Europees</i>	groep aan het Germaans verwante talen, waaronder het Keltisch, Romaans, Grieks, Slavisch en Sanskriet
<i>reïnterpretatie</i>	een nieuwe, andere interpretatie geven van de betekenis van een vaak ondoorzichtig woord door associatie met beter bekende woorden. Ook wel volksetymologie genoemd
<i>substraattaal</i>	een taal die werd gesproken binnen een gemeenschap en die werd vervangen door de taal van een nieuwe heersende klasse, meestal de taal van een veroveraar. Substraattalen blijven soms herkenbaar in de taal die ze is opgevolgd. Men veronderstelt dat de meeste substraatwoorden in het Germaans afkomstig zijn van een niet-Indo-Europese substraattaal. Veel substraatwoorden kennen een geringe geografische verspreiding en vaak hebben ze betrekking op landschapselementen
<i>suffix</i>	achtervoegsel, een taalelement dat niet als los woord kan voorkomen, maar achter een grondwoord wordt toegevoegd, waardoor een nieuw woord ontstaat
<i>toponiem</i>	plaatsnaam
<i>umlaut</i>	wijziging van een klinker onder invloed van een klink in de volgende lettergreep (meestal door een <i>-i-</i>)
<i>vernoeming</i>	een plaatsnaam die ontstaan is doordat men op basis van eraan verbonden bijbetekenissen bewust een elders voorkomend toponiem uitgekozen heeft, zonder dat er van topografische samenhang sprake is. Utrechtse voorbeelden: <i>Austerlitz</i> , <i>Demmerik</i> , <i>Hoograven</i> , <i>Jaffa</i> , <i>Kamerik</i> , <i>Kockengen</i> , <i>Kortrijk</i> , <i>De Krim</i> , <i>Lombok</i> , <i>Montfoort</i> , <i>Portengen</i> , <i>Spengen</i> , <i>Spitsbergen</i> en <i>Vianen</i>
<i>verzamelsuffix</i>	achtervoegsel met als functie aan te geven dat sprake is van een bepaalde hoeveelheid/aantal van het door het grondwoord aangeduide, bij voorbeeld <i>De Birkt</i> , een afleiding met het verzamelsuffix <i>-t-</i> (uit <i>*-ipi</i>) van de boomnaam <i>berk</i> met de betekenis 'plaats waar berken staan'

Selectie uit de geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der**, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem, 1839-1851.
- Barends, S. e.a.** (red.), *Het Nederlandse landschap: een historisch geografische benadering*. Utrecht, 1986.
- Berkel, G. van en K. Samplonius**, *Nederlandse Plaatsnamen. Herkomst en Historie*, 3de herziene druk. Utrecht, 2006.
- Dekker, C.**, *Het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen*. Stichtse Historische Reeks. Zutphen, 1983.
- Gysseling, M.**, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. [Brussel], 1960.
- Hendrikx, J.A.**, *Plaats- en waternamen. Hun betekenis voor de bestudering van het landschap* (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok). Studiereeks bouwen aan een levend landschap 22. Utrecht, 1991.
- Jellinghaus, H.**, *Die Westfälischen Ortsnamen nach ihren Grundwörtern*. Dritte vermehrte Ausgabe, Zweiter Abdruck. Osnabrück, 1930.
- Künzel, R.F., D.P. Blok en J.M. Verhoeff**, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988.
- Lijst van aardrijkskundige benamingen in de Noordoostpolder*. Uitgegeven op last van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat. 's-Gravenhage, 1950.
- Linden, H. van der**, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Assen, 1956.
- Loon, J. van**, *Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties*, Werken KCTDV 26. Tongeren, 2008.
- Mijnssen-Dutilh, M.**, *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem*, deel 1 (777-1616). Utrecht etc., 2007.
- Moerman, H.J.**, *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht*. Leiden, 1956.
- Rentenaar, R.**, *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de nederlandse toponymie*. Amsterdam, 1984.
- Scholtmeijer, H.**, *Namen in de Noordoostpolder*, Tweede, aangevulde druk. Kampen, 2001.
- Schönfeld, M.**, *Veldnamen in Nederland*, Tweede druk. Amsterdam, 1950.
- Schönfeld, M.**, *Nederlandse Waternamen*, Studiën VI. Brussel, 1955.
- Vries, J. de**, *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*. Utrecht etc., 1962.

A

aa 'water, rivier'

Varianten: *a*, *ao*, *ae*, *ee*, *ie* en *ij* 'water, rivier'. Ontstaan uit Germaans **ahwô*, dat ter aanduiding van een natuurlijk water in het gehele Germaanse taalgebied voorkomt. Als soortnaam alleen verwant met lat. *aqua* 'water', verder in de eigennamen Russisch *Oka*, Litouws *Akele* en Illyrisch *Aquincum*. De beperkte verspreiding wijst op herkomst uit een vóór-Indo-Europese substraattaal.

In de Nederlandse kuststreek is *aa* in de 9e-10e eeuw gepalataliseerd tot *ee*, later *ie* (in Friesland en Noord-Holland), en soms, in de 16e eeuw, gediftongeed tot *ij*. In de Hollands-Utrechtse laagvlakte overweegt *Aa* (Oud-Ade, ZH), dat zich laat verklaren door de laatmiddeleeuwse koloniale omgangstaal van het veengebied. In Zeeland komen in de middeleeuwen waternamen met *aa* voor, die behoren tot de oudste laag van samengestelde namen in Nederland, met als bloeiperiode de tijd van de volksverhuizingen. Bij het afsterven van *aa* als soortnaam aan het einde van de middeleeuwen werd *Aa* als waternaam zeer gebruikelijk.

De meeste plaatsnamen met *aa* zijn door overdrachtelijk gebruik ontstaan uit een waternaam. Vroegste vermeldingen van dit waterwoord in Nederland zijn: 776 kopie 1170-1175 *Gusaha* (ligging onbekend, in de omgeving van Schouwen, ZI), 976 *super fluuium Golda* (Gouwe, ZI), 976 *super fluuium Laraha* (Laree bij Biervliet, ZI), 1138 *juxta lacum qui vocatur A* (*Aa* of Angstel, U), 1144 kopie 13e eeuw *A* (*Aa* of Weerijs, NB).

Aalswaard (Wijk bij Duurstede)

1936 *Aalswaard*; *waard*, → *weerd* 'land aan water, riviereiland, door waterlopen omsloten poldergebied' en *aal* 'paling'. Vergelijk voor de toegevoegde -s †Aalswijk onder Buren, 1313 *in Aelwyc* en de waternamen *Aalsbeek*, *Aalsgat* en *Aalskreek*.

Aan de Zuwe (De Ronde Venen)

1936 *Aan-de-Zuwe*; Buurschap aan de Willenser Zuwe, de binnendijk van Wilnis naar Woerdense Verlaat. Het woord *zuwe* is een samentrekking van *zijdewind* 'zijwaarts lopende dijk, dwarsdijk'. Een schijnbaar met *Aan de Zuwe* vergelijkbare plaatsaanduiding komt al voor in 1156: (*ab*) *annen siduwinde* (ligging onbekend, bij Nederhorst den Berg), waarin *annen* echter niet een samentrekking is van *aan den*, maar de genitief van de persoonsnaam *Anne*, naar